

بررسی چگونگی نفی فردیت در آثار معماری اسلامی دوران قاجار* (براساس میزان ظهور اسامی معماران و سازندگان بر روی ابنیه)

محمد رضا لیلیان

استادیار گروه معماری واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی، بروجرد، ایران

محمد جواد مهدوی نژاد

دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس تهران

حمید رضا صارمی

استادیار گروه معماری واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی، بروجرد، ایران

چکیده

در مبانی و مفاهیم معماری اسلامی، اصولی چون نفی فردیت همواره مورد تأکید بوده است. لذا به نظر می‌آید عدم ذکر نام معمار و درج نکردن آن بر آثارش، بی‌ارتباط با این میلِ درونی معماران مسلمان برای دوری از فردیت و خودنمایی نبوده است. به طور مثال می‌توان به بناهایی اشاره کرد که با وجود اهمیت، اثری از نام معمار بنا بر آن دیده نمی‌شود. بر این اساس پژوهش حاضر به دنبال آن است تا بررسی کند که آیا ارتباط یا سطوح معناداری مابین وجود این اندیشه در معمار مسلمان و ذکر نام خود بر روی بناها

*این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان "تدوین الگوهای بهینه مسکن و معماری ساختمانهای مسکونی در شهر بروجرد" مصوب در واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی است و با حمایت مالی این واحد دانشگاهی انجام گرفته است.

وجود دارد و آیا تبلور اسامی بنا بر نوع کاربری بنا و دوره تاریخی ساخت آن، تغییرات معناداری به خود دیده است. در این راستا با عنایت به اینکه تعداد بیشتری از ابنیه برجای مانده مربوط به دوران پس از قاجار است، تمامی بناها به نسبت مساوی از طول دوران قاجار برگزیده شده‌اند. ضمناً انتخاب این دوره تاریخی با توجه به افزایش ورود اندیشه‌های غربی به کشور در نیمه دوران قاجار و شروع دوران افول در معماری اسلامی ایران حائز اهمیت است.

روش تحقیق در این پژوهش، مطالعه توصیفی از نوع گذشته‌نگر^۱ است و با استفاده از شاخص‌های آماری میانگین و انحراف معیار با فاصله اطمینان ۹۵٪ درصدی^۲ بوده و خطای مطالعه^۳ به صورت $(P < 0.05)$ محاسبه شده و نهایتاً نمودارها به کمک برنامه اکسل^۴ استخراج شده است.

نتایج حاصل از پژوهش حاضر بیانگر اختلاف معناداری در جهت افزایش قابل ملاحظه ظهور اسامی در نیمه دوم دوران قاجار در مقایسه با نیمه نخست این دوران است. این میزان در بناهای با کارکرد عمومی (عام‌المنفعه)، نسبت به بناهای با کارکرد خصوصی (حکومتی - تجارتي) در کل دوران قاجار، افزایش معناداری را نشان می‌دهد. همچنین به‌طور خاص، ظهور اسامی سازندگان و پدیدآورندگان در بناهای با کارکرد عمومی با کاربری غیرمذهبی در مقابل بناهای با کارکرد عمومی با کاربری مذهبی با ۹۵٪ اطمینان، کاهش قابل ملاحظه‌ای در کاهش میزان ظهور اسامی نشان داد. لازم به ذکر است که بررسی تأثیر محل قرارگیری بنا در بافت‌های پُرجمعیت و یا خالی‌ازسکنه بر میزان ظهور اسامی سازندگان، اختلاف معناداری را نشان نمی‌دهد. به بیان دیگر، میزان ظهور اسامی سازندگان، رابطه معناداری با محل قرارگیری بنا به لحاظ جمعیت ساکنین نداشته است.

کلیدواژه‌ها: دوران قاجار، فردیت، اسامی سازندگان، کاربری بنا.

1. Retrospective study
2. 2SD
3. P value
4. Excel

مقدمه

علی‌رغم رکود تمدن و فرهنگ ایران در عصر قاجاریه در برخی زمینه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و...، همچنین ضعف‌های متعدد موجود در سطح اداره کشور،^۱ می‌توان اظهار کرد که برخی از بناهای این دوران به صورت یک شاهکار نغز و هنرمندانه خودنمایی می‌کنند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ص ۱۲۵). در این دوره نام بسیاری از سازندگان این شاهکارها بر بنا نقش بسته است که در مقایسه با دوره‌های دیگر متفاوت به نظر می‌رسد (دستمالچیان، ۱۳۷۹: ص ۶۳۲). با توجه به خلأ نسبی علمی - تحقیقاتی در رابطه با بررسی نقش متقابل برجا گذاشتن نام معمار بر بنا و فردگرایی او در بناهای سنتی ایران، پژوهش حاضر به دنبال آن است تا بررسی کند که آیا ارتباط یا سطوح معناداری مابین وجود این اندیشه در معمار مسلمان و ذکر نام خود بر روی بناها وجود دارد و آیا این تفاوت‌ها نسبت به کاربری و دوره زمانی ساخت بنا، تغییراتی به خود دیده است؟

با توجه به مطالب ذکرشده در فوق، اساس کار بر بررسی این نام‌ها قرار گرفت و اطلاعات موجود دسته‌بندی شده و با بررسی‌های مختلف به چگونگی ارتباطات موجود پرداخته شده است.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

تجزیه و تحلیل اطلاعات به‌طور کلی در چهار مرحله مورد واکاوی قرار گرفت: در مرحله اول انتخاب دوره‌های تاریخی براساس دلایلی که پیش‌تر ذکر آن رفت و معیارهای مورد بحث این پژوهش، از جمله شاخص بودن ساخت بناهای با کارکرد عمومی، دوره تاریخی حکومت قاجاریه برای این مقایسه مناسب تشخیص داده شد. در مرحله دوم، بناهایی از هر دو نیمه دوران قاجار و به نسبت مساوی انتخاب شدند و همچنین دسته‌بندی کلی در قالب کاربری عام‌المنفعه و خصوصی و دسته‌بندی جزئی در

---

۱. حکومت قاجار و جامعه ایران در دوره قاجاریه، علی‌رغم تمدن و فرهنگ کهن‌سال و درخشان دیرین خود، یک جامعه تقریباً قرون وسطایی و واجد عمده مشخصات قرون وسطایی بود (شمیم، ۱۳۷۱: ص ۳۶۵).

قالب بناهای مذهبی و غیرمذهبی انجام پذیرفت.

در مرحله سوم تعداد مساوی از کاربری‌های مذکور انتخاب شده و با استفاده از شاخص‌های آماری، بناهای مورد بررسی به لحاظ نام سازندگان خود، در دو دوره ذکر شده مورد مقایسه و واکاوی قرار گرفت. در نهایت به نتیجه‌گیری و بررسی دلایل احتمالی نتایج حاصل از این پژوهش پرداخته شده است.

از طرفی با توجه به شروع دوران نابه‌سامانی در ساختار معماری ایران در نیمه عصر قاجاریه و بعد از محمد شاه (۱۲۷۰ق) که موجب تشدید وضعیت نابه‌سامان کشور، افزایش ورود اندیشه‌های غربی و آغاز زوال حکومت قاجار شد، نگارندگان مقاله، بر مبنای شاخص‌های علمی و تاریخی تحلیل‌گران، دوران حکومت سلسله قاجاریه را به‌عنوان مبنای تقسیمات خود در روند مقاله قرار دادند. بدین منظور، تعداد ۱۰۰ بنا از دو دسته، کاربری عام‌المنفعه و خصوصی، از دو دوره، به نحوی انتخاب شده‌اند که به لحاظ پراکندگی در طول این دو دوره تاریخی، به نسبت مساوی قرار گیرند. برای این منظور کاربری‌های مسجد، امامزاده و مدرسه از میان ابنیه عام‌المنفعه و کاربری‌های گرمابه، عمارت و آرامگاه از میان ساختارهای خصوصی انتخاب شده‌اند. لازم به ذکر است که انتخاب نمونه‌ها، به منظور دارا بودن مبنای بهتر ریاضیاتی، به صورت اتفاقی^۲ و با پراکندگی مساوی به نسبت هر کاربری صورت پذیرفت. ضمناً انتخاب نیمه‌های زمانی براساس شاخص‌های علمی و تاریخی دوران ۱۵۴ساله حکومت قاجار و با توجه به تغییراتی بوده که در ساختار معماری، در نیمه دوم دوران قاجار (دو دوره زمانی (۱۲۷۰-۱۱۹۳) و (۱۳۴۷-۱۲۷۰) شکل گرفته است. به‌طور خلاصه در روند مقاله، ابتدا به تعریف و پیشینه تحقیق در خصوص موضوع پرداخته می‌شود و سپس نگرش‌های موجود به مسئله فردیت

۱. ر.ک: پیرنیا، محمد کریم، ۱۳۸۲. سبک‌شناسی معماری ایرانی. تدوین غلامحسین معاریان. تهران. پژوهنده. چاپ دوم، ص ۲۷۲.

خلیل‌الله مقدم، احمد. ۱۳۸۰. تاریخ مستند ایران و جهان از عهد سومر تا عهد پهلوی. تهران. جمالی‌پور. ص ۵۵۰.

و فردگرایی در معماری ایران مورد بحث قرار می‌گیرد. در ادامه پس از معرفی اجمالی نمونه‌های انتخابی، به بررسی و تحلیل آنها در قالب جداول و نمودارها پرداخته می‌شود و در انتها، نتایج حاصل از پژوهش فوق بیان می‌شود.

پیشینه تحقیق در خصوص موضوع

نوشته‌های موجود در خصوص این موضوع را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد:
۱- گزارشات سیاحان و جغرافی‌نویسانی چون شاردن، ابن بطوطه، آفاناس یویچ، اصطخری و... که اینها عمدتاً به توصیف شرایط فیزیکی و توضیحاتی کلی در رابطه با شکل بنا و بانی آن، سال تأسیس، نحوه ورود و خروج از فضاها و از این دست، بسنده کرده‌اند.

۲- دسته دوم، تحلیل باستان‌شناسان و معماران دوران اخیر از بناهاست که با وجود آنکه نسبت به گروه نخست، دیدی تخصصی‌تر نسبت به موضوعات مربوطه داشته‌اند و بعضاً در مقالات و کتب مختلف، بناها را با ذکر معماران و سازندگان بررسی کرده‌اند، لکن همیشه به این بناها به صورت کلی و در قالب کیفیت ساختارهای معماری آنها پرداخته شده و ذکر نام سازندگان و چرایی و چگونگی آن به صورت مجزا مورد توجه نبوده است و در هیچ‌کدام از منابع موجود، به طور خاص به مبحث رابطه و تعامل فردیت شخص معمار و اثر معماری پرداخته نشده است. امید است که پژوهش حاضر اندکی از خلأ نسبی موجود در این زمینه را جبران کند.

ادبیات موضوع و روش تحقیق

این مطالعه به صورت گذشته‌نگر صورت گرفته است که برای این منظور، در ابتدا چهارچوب نظری تحقیق با مطالعه بر روی اسناد و مدارک کتابخانه‌ای و بررسی متون مرتبط (اسناد و مدارک موجود از سفرنامه‌ها و گزارش‌های سازمان میراث فرهنگی و دیگر اسناد کتابخانه‌ای)، مشخص شده و در مرحله بعد ویژگی‌های رابطه مورد بحث،

در دوران قاجار بر مبنای تقسیمات اشاره‌شده در فوق، مورد مقایسه و آنالیز آماری قرار گرفته است. روش آماری به کار گرفته‌شده در این پژوهش، استفاده از شاخص‌های میانگین و انحراف معیار^۱ با فاصله اطمینان ۹۵٪ درصدی بوده و خطای مطالعه، به صورت $(P < 0.05)$ محاسبه شده است. برای محاسبه میانگین از $M = \frac{\sum xi}{N}$ و برای محاسبه انحراف معیار (SD)، جذر واریانس میانگین‌ها به طریق زیر محاسبه شده است:

$$\delta^2 = \frac{\sum (xi - M)^2}{N} \Rightarrow SD = \sqrt{\delta^2}$$

* واریانس = δ^2 و انحراف معیار = SD

همچنین برای محاسبه خطای معیار^۲ نمونه‌های مورد بررسی از رابطه زیر استفاده شده است:

$$SE = \text{خطای معیار}$$

$$SE = 100 \times \sqrt{\frac{P(1-P)}{N}}$$

که در این رابطه N تعداد نمونه مورد بررسی و P نسبت درصد است. و در نهایت نمودارها به کمک نرم افزار Excel استخراج شدند.

فردیت

در فرهنگ لغات، فرد و لغات مشتق از آن، از نظر لغوی به معنای تنها، یگانه، متضاد زوج بی‌همتا و بی‌نظیر و همچنین تن به معنای یک فرد از یک اجتماع آمده است. به علاوه، فردیت به معنای یکتایی، یگانگی و همچنین آنچه یک فرد را از تمام افراد دیگر مشخص و ممتاز می‌کند، آمده است. فردگرایی در علم روان‌شناسی به معنای تمایل به پیروی از رغبت‌ها و امیال خود و جدا ساختن خود از دیگران آمده و همچنین نظریه‌ای است مبنی بر اینکه هدف عمده هر جامعه، رعایت مصلحت فرد است که در زبان فرانسه

1. Standard Deviation
2. Standard Error

به صورت نظریه‌ی ایندیویژوالیسم^۱ از آن یاد می‌شود^۲ (مشیری، ۱۳۷۴: ص ۶۷۷).

تبلور مفاهیم فردگرایی در معماری اسلامی و بررسی نگرش‌های موجود

(ارتباط فردگرایی، فردیت و ذکر نام بناکنندگان)

یکی از صور اظهار آنچه یک فرد را از تمام افراد دیگر مشخص و ممتاز می‌کند، در معماری سنتی ما معرفی معمار به صورت‌های گوناگون در ساختمان یک بناست. این معرفی ممکن است از طریق کتیبه‌ها یا نوشته‌ها و علامت‌های مخصوص آن معمار انجام گیرد که در هر صورت، به نوعی می‌تواند مفهوم فردگرایی را برساند و به آن مربوط شود. در این پژوهش به منظور حصول به نتیجه‌ای مشخص و واضح، سایر متغیرهای احتمالی مورد بررسی قرار نمی‌گیرد و مفهوم فردگرایی در معماری را همان ابراز وجود معمار و یا بقیه سازندگان در بنا که نوعی از آن ذکر اسم و نام و نشان بر روی کار است، در نظر گرفته شده است.

اما به لحاظ نوع نگرش در این زمینه، ذاتاً دو دیدگاه موجود است: دیدگاه نخست آنکه فردیت و فردگرایی در معماری اسلامی ایران وجود دارد و مدرکی که برای این مدعا آورده می‌شود، نشانه‌ها و مهرهایی است که در بناها بر جای است (ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ص ۲۹) و همچنین نام‌هایی که از سازندگان بر بناها باقی است. و اگر نام‌های کمی از معماران باقی مانده است، در این دیدگاه دلیل آن را تمام شدن کار معمار در هنگام سفت‌کاری و سپردن کار به استادان تزئین کار و نداشتن مجال برای نگاشتن نام، می‌داند. دیدگاه دوم آنکه در معماری ایران فردگرایی وجود نداشته است و ویژگی‌های آن در قالب زیر تبیین می‌شود:

– وجود سنتی قدیمی در مشرق‌زمین که کارهای ساختمانی را به بزرگان و پادشاهان و

1. Individualisme

۲. عبدالرحمن جامی شاعر قرن نهم نیز در یکی از اشعار خود (هفت اورنگ) چنین می‌گوید: (گل، ۱۳۸۸: ص ۲۴۵)

جوان‌مردان که از خود رستگارند	به کنج بی‌خودی بنشستگانند
زقید طبع و کید نفس پاکند	به راه عشق و کوی درد خاکند

خدایان نسبت می‌دادند و نام معمار نمی‌توانست در کنار جایگاه آنان ذکر شود (ریاضی، ۱۳۷۴: ص ۳۵۷).

– هنر اسلامی هنری فرافردی و پایبند به اصول و راهی برای وصول به انسان روحانی تلقی شده است. در این نگرش، اصالت هنری به معنی بازگشت به اصل است، نه نمایش من خود (بمانیان، ۱۳۸۶: ص ۴۸). معمار مسلمان تصدیق می‌کند که خدا معمار اعلاست. بنابراین رابطه معمار و فضا رابطه‌ای مبتنی بر تعظیم است نه کبر و تأثیر معمار بر محیط مادی باید با خضوع صورت گیرد (بمانیان، ۱۳۸۶: ص ۴۹). «در معماری اسلامی مسیر هنر از باب وجه الرب است و نه وجه النفس. هم از این روست که نام و امضاء معمار در کار نیست و هر چه هست مستغرق در یاد محبوب ازل است» (باوندیان، ۱۳۸۳: ص ۷۲). نمونه این نگرش، نوشته معمار بنای بی نظیر مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان است که این‌گونه خود را معرفی کرد: «عمل حقیر فقیر سراپا تقصیر محتاج به رحمت خدا». در مقابل میکل آنژ که در پای اثرش چنین امضا می‌کرد: «من؛ میکل آنژ». البته این نگرش توسط برخی مانند اقبال لاهوری مورد نقد قرار گرفته و این نگرش را عامل عقب‌افتادگی مسلمین معرفی کرده و آن را از تعلیمات اصیل اسلام نمی‌داند. به‌طور کلی فلسفه اقبال مبتنی بر تعالی فردیت است (بقایی، ۱۳۸۲: ص ۱۳).

نگرش دیگر این است که در نگارش تاریخ هنر اسلامی، همواره با صنف هنرمندان روبه‌رو هستیم، نه شخص هنرمند (پازوکی، ۱۳۸۷: ص ۲). از نمونه‌های این اسناد، فتوت‌نامه‌ها هستند که در آنها از صنف‌های هنرمندان و از جمله آنها از صنف معماران سخن رفته است. در این صنف‌ها که به‌نوعی اخوت‌های روحانی اصناف صنعتی هستند، روند آموزش مهارت و ظرافت‌کاری با تهذیب تدریجی در سلوک روحانی به صورت مرحله‌به‌مرحله همراه است (باوندیان، ۱۳۸۳: ص ۳). در این راه خود را حجاب حق و در مقابل حق هیچ انگاشته و سعی در از میان برداشتن منیت و خودی داشته‌اند (ندیمی، ۱۳۷۴: ص ۴۴۹). عبدالرحمن جامی شاعر قرن نهم نیز در اشعار خود به همین نگرش

اشاره داشته است.^۱

- نگرش دیگر این است که دین اسلام دافع فردیت است و ما در دین اسلام توصیه به کارهای جمعی در مقابل کارهای فردی را مشاهده می‌کنیم. نمونه‌های آن نماز جماعت در مقابل نماز فرادی است و مفاهیمی که در بطن خود مفهوم فردگرایی را نقض می‌کند، مانند جهاد و حج که هر دو به صورت جمعی انجام می‌شوند.

- بُعد دیگر، بعد فرهنگی است که شامل عرف و سنت نیز می‌شود و نوع تفکر به زندگی در مشرق که مبنای آن نفی فردگرایی و اصل آن خدامحوری است، در مقابل اندیشه غالب در مغرب زمین که پایه‌های نگرش بر فردیت و انسان‌محوری استوار است. (جهانبگلو، ۱۳۸۶: ص ۷۶) جدول شماره ۱، نشان‌ها و شاخصه‌های دیدگاه‌های موجود در زمینه فردگرایی در معماری اسلامی ایران را نشان می‌دهد.

دیدگاه نشان‌ها و شاخصه‌ها	وجود فردگرایی	عدم وجود فردگرایی
۱	نشان‌ها و مَهرهایی که در بناها بر جای است	هنر اسلامی هنری فرا فردی و پایبند به اصول و راهی برای وصول به انسان روحانی تلقی شده است.
۲	نداشتن مجال برای نگاشتن نام به دلیل تمام شدن کار معمار در هنگام سفت کاری و سپردن کار به استادان تزئین کار و نگاشتن نام	وجود سنتی قدیمی در مشرق زمین که کارهای ساختمانی را به بزرگان و پادشاهان و خدایان نسبت می‌دادند و نام معمار نمی‌توانست در کنار جایگاه آنان ذکر شود
۳	فلسفه اقبال که مبتنی بر تعالی فردیت است	در نگارش تاریخ هنر اسلامی، همواره با صنف هنرمندان روبه‌رو هستیم، نه شخص هنرمند.
۴	-----	در دین اسلام توصیه به کارهای جمعی در مقابل کارهای فردی را مشاهده می‌کنیم.
۵	-----	نوع تفکر به زندگی در مشرق، که مبنای آن نفی فردگرایی و اصل آن خدامحوری است.

جدول شماره ۱: نشان‌ها و شاخصه‌های دیدگاه‌های اصلی وجود و یا عدم وجود فردگرایی در معماری اسلامی (مأخذ: یافته‌های تحقیق)

۱. عطار نیشابوری شاعر قرن نهم نیز در یکی از اشعار خود چنین می‌گوید: (گل، ۱۳۸۸: ص ۳۰۳)
توی یک قطره از بهر توحید
بیکنایی نگر بگذار تفرید

معرفی نمونه‌ها

به‌طور کلی اطلاعات در مورد سازندگان و پدیدآورندگان ابنیه مورد بررسی در پژوهش حاضر، از بازبینی و مقایسه اسناد و مدارک تهیه شده توسط صاحب‌نظران، مورخان و سفرنامه‌نویسانی چون دونالد ویلبر، یحیی ذکا، منوچهر ستوده، زهره بزرگ‌نیا و امثالهم تهیه و تنظیم شده است.

در این مرحله، تعداد مساوی از کاربری‌های خصوصی و عمومی (در کل ۱۰۰ بنا)، به‌نحوی انتخاب شدند که از هر گونه کاربری و در هر نیمه، ۵۰ بنا انتخاب شوند. کاربری‌های مسجد، امامزاده، مدرسه و کاروان‌سرا از کاربری‌های عام‌المنفعه و کاربری‌های عمارت، خانه، کاخ و کوشک از کاربری‌های خصوصی انتخاب شدند و از لحاظ میزان ظهور اسامی سازندگان در مقام مقایسه با یکدیگر مورد واکاوی قرار گرفتند.

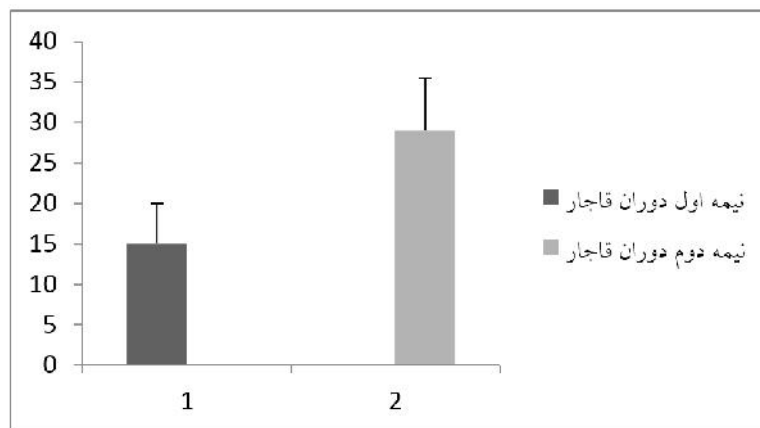
بررسی نمونه‌ها

به‌منظور بررسی روند حاکم و تفاوت‌های موجود در ظهور اسامی سازندگان بر روی ابنیه، در دو نیمه دوران قاجار، این توضیح ضروری است که برای رعایت اختصار مقاله، از ارائه اسامی ابنیه و مشخصات سازندگان هریک از نمونه‌ها با توجه به حجم بالای داده‌های اولیه، صرف نظر شده است. بر این اساس، در جدول شماره ۲، نسبت درصد ظهور اسامی سازندگان در بناهای خصوصی و عام‌المنفعه در نیمه‌های اول و دوم دوران قاجار، با فاصله اطمینان ۹۵٪ مورد بررسی قرار گرفت. همچنین در جدول شماره ۳، بررسی مشابهی برای ابنیه مذهبی و غیرمذهبی، در دو نیمه دوران قاجار به تفکیک، صورت پذیرفت. جدول شماره ۴، چگونگی تأثیرگذاری محل قرارگیری بنا - از لحاظ قرارگیری در داخل و خارج از بافت‌های شهری (در مناطق پُرجمعیت یا خالی‌ازسکنه و بین‌راهی) - بر روی میزان ظهور اسامی را مورد بررسی قرار می‌دهد و در پایان نمودارهای مربوطه، توسط نرم افزار اکسل استخراج می‌شود.

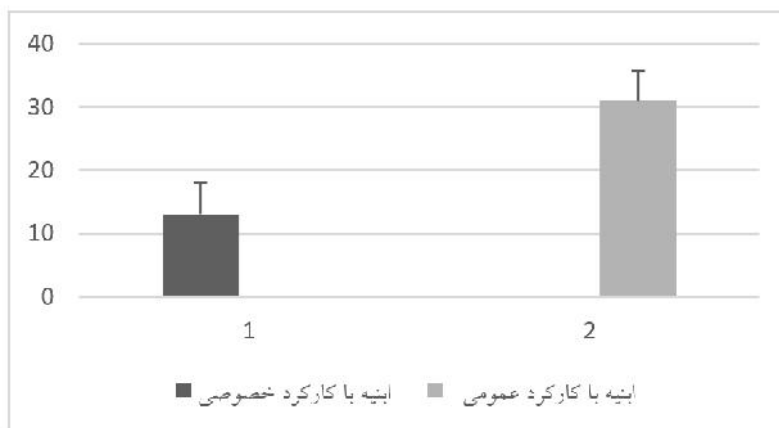
کل دوران قاجار (۱۱۹۳-۱۳۴۷)			نیمه دوم دوران قاجار (۱۲۷۰-۱۳۴۷)			نیمه اول دوران قاجار (۱۱۹۳-۱۲۷۰)			دوره بنا
کل	تعداد	P±SE	کل	تعداد	P±SE	کل	تعداد	P±SE	خصوصی
۱۰۰	۱۳	۱۳ ± ۴,۷	۵۰	۹	۱۸ ± ۵,۴	۵۰	۴	۸ ± ۶,۳	
۱۰۰	۳۱	۳۱ ± ۴,۶	۵۰	۲۰	۴۰ ± ۶,۹	۵۰	۱۱	۲۲ ± ۵,۸	عام/منفعه
۲۰۰	۴۴	-----	۱۰۰	۲۹	۲۹ ± ۶,۴	۱۰۰	۱۶	۱۵ ± ۵,۰	جمع

جدول شماره ۲: میانگین و انحراف معیار ۹۵ درصدی ظهور اسامی در ابنیه خصوصی و عام المنفعه در نیمه‌های اول و دوم دوران قاجار (مأخذ: نگارندگان)

نتایج آماری حاصل با $(P < 0.05)$ به تفکیک، اختلاف معناداری را در جهت افزایش قابل ملاحظه ظهور اسامی در نیمه دوم دوران قاجار (۱۲۷۰-۱۳۴۷) نسبت به نیمه اول دوران قاجار (۱۱۹۳-۱۲۷۰) نشان می‌دهد (نمودار شماره ۱) و همچنین ظهور اسامی در ابنیه با کارکرد عمومی (عام المنفعه) نسبت به بناهای با کارکرد خصوصی، در کل دوران قاجار و به تفکیک در نیمه‌های اول و دوم این دوران، افزایش معناداری را نشان می‌دهد (نمودار شماره ۲).

نمودار شماره ۱: مقایسه میزان ظهور اسامی سازندگان در نیمه اول و نیمه دوم دوران قاجار (مأخذ: نگارندگان)

نمودار شماره ۲: مقایسه میزان ظهور اسامی سازندگان در بناهای با کارکرد عمومی و خصوصی در کل دوران قاجار (مأخذ: نگارندگان)

اکنون با توجه به یافته‌های جداول فوق و با عنایت به این مسئله که میزان ظهور اسامی در کل دوران قاجار در بناهای عام‌المنفعه نسبت به نمونه‌های خصوصی، به میزان قابل توجهی بیشتر بوده است و همچنین با توجه به اینکه ابنیه با کارکرد عام‌المنفعه را می‌توان در دو گونه ابنیه عام‌المنفعه با کارکرد مذهبی و ابنیه عام‌المنفعه با کارکرد غیرمذهبی تقسیم‌بندی کرد، برای اینکه مشخص شود که نسبت فوق در رابطه با بناهای عام‌المنفعه مذهبی و غیرمذهبی چگونه بوده است، از ۱۰۰ بنا در بناهای عام‌المنفعه تعداد ۵۰ بنا با کاربری مذهبی و ۵۰ بنا با کاربری غیرمذهبی با پراکندگی یکسان (۲۵ بنا در هر یک از

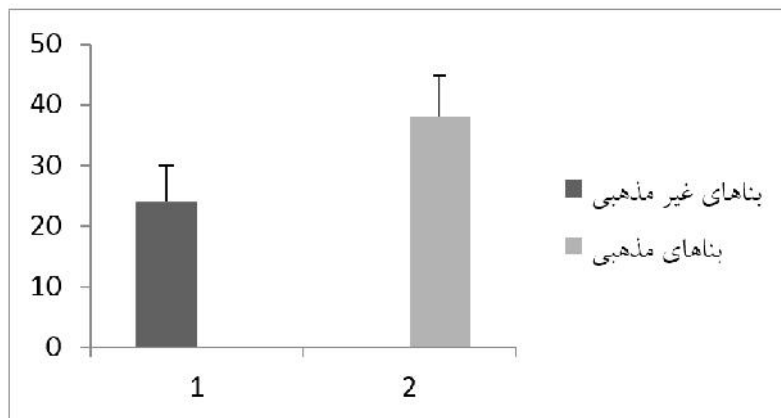
نیمه‌های اول و دوم دوران قاجار) انتخاب شده است که نتایج حاصل از آن در قالب جدول شماره ۳ بیان می‌شود.

کل دوران قاجار (۱۱۹۳-۱۳۴۷)			نیمه دوم دوران قاجار (۱۲۷۰-۱۳۴۷)			نیمه اول دوران قاجار (۱۱۹۳-۱۲۷۰)			دوره بنا
کل	تعداد	P±SE	کل	تعداد	P±SE	کل	تعداد	P±SE	
۵۰	۱۹	۳۸ ± ۶٫۸	۲۵	۱۲	۴۸ ± ۷	۲۵	۷	۲۸ ± ۶٫۳	مذهبی
۵۰	۱۲	۲۴ ± ۶٫۰	۲۵	۸	۳۲ ± ۶٫۶	۲۵	۴	۱۶ ± ۵٫۸	غیر مذهبی
۱۰۰	۳۱	-----	۵۰	۲۰	۴۰ ± ۷	۵۰	۱۱	۱۶ ± ۵٫۸	جمع

جدول شماره ۳: میانگین و انحراف معیار ۹۵ درصدی ظهور اسامی در ابنیه مذهبی و غیر مذهبی در نیمه‌های اول و دوم دوران قاجار (مأخذ: نگارندگان)

همان‌طور که مشاهده می‌شود، به‌طور کلی میزان ظهور اسامی سازندگان و پدیدآورندگان بناها در کل دوران قاجار در بناهای عام‌المنفعه مذهبی به‌وضوح از بناهای عام‌المنفعه غیر مذهبی این دوران بیشتر بوده است. همچنین این میزان برای عام‌المنفعه مذهبی و

غیرمذهبی به تفکیک، در نیمه دوم نسبت به نیمه اول بیشتر بوده است (نمودار شماره ۳).

نمودار شماره ۳: مقایسه میزان ظهور اسامی سازندگان در بناهای مذهبی و غیرمذهبی در کل دوران قاجار (مأخذ: نگارندگان)

پس از روشن شدن این مطلب که به‌طور کلی بناهای مذهبی در دوران قاجار بیش از بناهای غیرمذهبی دارای اسامی سازندگان بوده‌اند، اکنون برای مشخص کردن اینکه آیا قرار داشتن بنا در دید عام یا ملأعام تأثیری در افزایش علاقه سازندگان به درج نام خود بر بنا داشته یا خیر، از میان کاربری‌های مذهبی بقعه، امامزاده، آرامگاه، خانقاه، منار و قدمگاه انتخاب شدند و سعی شد تا این بناها از نمونه‌هایی انتخاب شوند که به نسبت مساوی در داخل و خارج از بافت‌های شهری (در مناطق پُرجمعیت یا خالی‌ازسکنه و بین‌راهی) واقع شوند. بر این اساس، کاربری مسجد که عمدتاً در داخل بافت‌های شهری و روستایی و پُرسکنه بنا شده است، از محور مطالعات حذف شد و تنها نمونه‌هایی انتخاب شد که هم در داخل و هم در خارج از بافت‌های پُرجمعیت یافت شود. همچنین لازم به ذکر است که این بناها با پراکندگی مساوی در طول کل دوران قاجار انتخاب شده‌اند.

نتایج حاصل از این بررسی‌ها (جدول شماره ۴) بیانگر آن است که بناهای مورد بررسی (بقعه، امام زاده، آرامگاه، خانقاه، منار و قدمگاه) به لحاظ ظهور اسامی سازندگان، رابطه معنا داری با محل قرار گیری سایت بنا نداشته‌اند. بدین مفهوم که با وجودی که بناهایی چون بقعه، امام زاده، آرامگاه، خانقاه، منار و قدمگاه به دفعات در خارج از

بافت‌های شهری و در مناطق دور افتاده بنا شده، ظهور اسامی سازندگان در این بناها تفاوت معناداری با نمونه‌های ساخته شده در بافت شهری نداشته است.

کل دوران قاجار (۱۱۹۳-۱۷۱۳۴)			دوره بنا
کل	تعداد	$P \pm 2 SE$	داخل بافت پُر جمعیت
۳۰	۱۲	$40 \pm 8,9$	
۳۰	۹	$30 \pm 8,4$	خارج از بافت

جدول شماره ۴: چگونگی تأثیرگذاری محل قرارگیری بنا بر روی میزان ظهور اسامی (مأخذ: نگارندگان)

بر این اساس فرض این مسئله که وجود بنا در بافت شهری، به دلیل حضور ساکنین بیشتر موجب ثبت بیشتر اسامی سازندگان بر روی بناها شده است، صحیح نیست.

نتیجه‌گیری

نتایج آماری حاصل با ۹۵٪ اطمینان به تفکیک، اختلاف معناداری را در جهت افزایش قابل ملاحظه ظهور اسامی در نیمه دوم دوران قاجار نسبت به نیمه اول نشان می‌دهد. از طرفی، ظهور اسامی در ابنیه با کارکرد عمومی (عام‌المنفعه) نسبت به بناهای با کارکرد خصوصی، در کل دوران قاجار افزایش معناداری را نشان می‌دهد. لازم به ذکر است که این نتایج در هر یک از نیمه‌های اول و دوم این دوران نیز به تفکیک، حائز شرایط مشابهی بوده است. همچنین نتایج حاصل از بررسی جداول بیانگر آن است که میزان ظهور اسامی سازندگان و پدیدآورندگان بناها در کل دوران قاجار در بناهای عام‌المنفعه مذهبی به وضوح از بناهای عام‌المنفعه غیرمذهبی این دوران بیشتر بوده است. این میزان برای بناهای عام‌المنفعه مذهبی و غیرمذهبی به تفکیک، در نیمه دوم نسبت به نیمه اول بیشتر بوده است. لکن هرگونه پرسش در علل این مسئله نیازمند واکاوی در پژوهش‌های

دیگر است.

ضمناً با توجه به اینکه به‌طور کلی میزان ظهور اسامی بر روی ابنیه در نیمه دوم دوران قاجار نسبت به نیمه اول، بیشتر بوده و این دوران مقارن با شروع ورود اندیشه‌های غربی، همچون فردگرایی، به کشور بوده است، این موضوع به نظر بی‌ارتباط با افزایش میزان ظهور اسامی بر روی ابنیه نیست؛ اما چرایی و چگونگی این مسئله خود نیازمند بررسی‌های بیشتر است. از طرفی بررسی‌های آماری پژوهش حاضر بیانگر آن است که محل قرارگیری ابنیه (در مناطق پُرجمعیت و یا خالی‌ازسکنه)، اختلاف معناداری را به‌لحاظ تغییر در میزان ظهور اسامی سازندگان بنا ایجاد نکرده است. با این فرض، احتمال اینکه فردگرایی و تلاش برای کسب شهرت بیشتر در سازندگان و معماران مسلمان وجهی غالب بوده باشد، بعید به نظر می‌رسد، چراکه منطقی با این پیش‌فرض انتظار می‌رود تعداد بناهای دارای اسامی سازندگان در مناطق پُرجمعیت، بسیار بیشتر باشد.

کتابنامه

۱. باوندیان، علیرضا. ۱۳۸۳. حکمت هنر اسلامی. مشهد. شاملو.
۲. بزرگ‌نیا، زهره. ۱۳۸۳. معماران ایران از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار. تهران. پژوهشگاه میراث فرهنگی.
۳. بقایی، محمد. ۱۳۸۲. میکده لاهور. تهران. اقبال.
۴. بمانیان، محمدرضا. ۱۳۸۶. رهیافت‌هایی در تبیین معماری مسلمین. تهران. سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.
۵. پازوکی، شهرام. ۱۳۸۷. مبانی تلقی عرفانی از هنر اسلامی. سخنرانی شانزدهم مهرماه در مرکز هنر پژوهی نقش جهان. تهران.
۶. جهانگللو، رامین. ۱۳۸۶. تمدن و تجدد. تهران. مرکز.
۷. ریاضی، محمدرضا. ۱۳۷۴. «صنف معمار در دوران اسلامی». مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم - کرمان (۷-۱۲ اسفند) (جلد ۲). تهران. سازمان میراث فرهنگی کشور.
۸. شمیم، علی اصغر. ۱۳۷۱. ایران در دوره سلطنت قاجار. تهران. انتشارات علمی.
۹. گل، حسن. ۱۳۸۸. زندگی‌نامه شاعران ایران. تهران. مؤسسه انتشارات خلاق.
۱۰. مشیری، مهشید. ۱۳۷۴. فرهنگ فشرده زبان فارسی. تهران. البرز.
۱۱. ملک‌زاده (بیاتی)، ملکه. ۱۳۶۳. تاریخ مهر در ایران. تهران. یزدان.
۱۲. ندیمی، هادی. ۱۳۷۴. «آئین جوان‌مردان و طریقت معماران». مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم - کرمان (۷-۱۲ اسفند) (جلد ۲). تهران. سازمان میراث فرهنگی کشور.

